

Jan Průcha

DĚTSKÁ ŘEČ A KOMUNIKACE

POZNATKY VÝVOJOVÉ
PSYCHOLINGVISTIKY

GRADA®

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována a šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude **trestně stíháno**.

Používání elektronické verze knihy je umožněno jen osobě, která ji legálně nabyla a jen pro její osobní a vnitřní potřeby v rozsahu stanoveném autorským zákonem. Elektronická kniha je datový soubor, který lze užívat pouze v takové formě, v jaké jej lze stáhnout s portálu. Jakékoliv neoprávněné užití elektronické knihy nebo její části, spočívající např. v kopírování, úpravách, prodeji, pronajímání, půjčování, sdělování veřejnosti nebo jakémkoliv druhu obchodování nebo neobchodního šíření je zakázáno! Zejména je zakázána jakákoliv konverze datového souboru nebo extrakce části nebo celého textu, umístování textu na servery, ze kterých je možno tento soubor dále stahovat, přitom není rozhodující, kdo takovéto sdílení umožnil. Je zakázáno sdělování údajů o uživatelském účtu jiným osobám, zasahování do technických prostředků, které chrání elektronickou knihu, případně omezují rozsah jejího užití. Uživatel také není oprávněn jakkoliv testovat, zkoušet či obcházet technické zabezpečení elektronické knihy.

Copyright © Grada Publishing, a.s.

prof. PhDr. Jan Průcha, DrSc.

DĚTSKÁ ŘEČ A KOMUNIKACE
Poznatky vývojové psycholingvistiky

Vydala Grada Publishing, a.s.
U Průhonu 22, 170 00 Praha 7
tel.: +420 234 264 401, fax: +420 234 264 400
www.grada.cz
jako svou 4325. publikaci

Odpovědná redaktorka Bc. Maria Arnautovová
Sazba a zlom Radek Vokál
Počet stran 200
Vydání 1., 2011

Vytiskly Tiskárny Havlíčkův Brod, a. s.
Husova ulice 1881, Havlíčkův Brod

Recenze:

doc. PhDr. Iva Nebeská, CSc.

© Grada Publishing, a.s., 2011
Cover Photo © fotobanka Allphoto

ISBN 978-80-247-3603-7 (tištěná verze)
ISBN 978-80-247-7384-1 (elektronická verze ve formátu PDF)
© Grada Publishing, a.s. 2012

OBSAH

Předmluva	7
1. Fenomén „dětská řeč“ a jeho zkoumání	9
1.1 Historie vědeckého zkoumání dětské řeči	10
1.2 Informační zdroje k výzkumu dětské řeči a komunikace	13
2. Osvojování jazyka a vývoj řeči u dětí: Teoretické explanace	17
2.1 Teorie osvojování jazyka podle Chomského	17
2.2 Současné koncepte ve vývojové psycholingvistice	24
Racionalistický přístup	25
Empiristický přístup	29
Interakční přístup	33
3. Charakteristiky vývoje dětské řeči: Výzkumné evidence	35
3.1 Prenatální kořeny jazyka a komunikace dětí	35
3.2 Počáteční jazykový input	37
Prozodické vlastnosti jazykového inputu	38
Fonémový repertoár jazykového inputu	41
Schopnost kojenců učit se komunikovat	43
3.3 Počáteční stadia vývoje řeči	45
Kdy nastává přechod od percepce řeči dospělého k porozumění řeči dospělého?	46
Kdy děti začínají mluvit?	48
4. Konstruování jazykové a komunikační kompetence dětí	51
4.1 Konstruování gramatické kompetence	51
Mechanismus osvojování gramatických prostředků u dětí	57
Osvojování syntaxe	60
Osvojování tázacích konstrukcí	65
Osvojování souvětných konstrukcí	66
4.2 Konstruování sémantické (lexikální) kompetence	67
Rané období vývoje dětské slovní zásoby	68
Osvojování významů slov	72
Osvojování druhů slov	74
Akcelerace vs. kontinuální vývoj dětské slovní zásoby	76
Diference ve vývoji slovní zásoby mezi dívkami a chlapci	78
Příčiny genderových rozdílů v osvojování slovní zásoby dětmi	83
4.3 Předškolní období vývoje dětské slovní zásoby	85

5. Jazykový input	93
Současné pojetí role jazykového inputu	93
Základní jazykový input: mateřština / mateřská řeč	96
Řeč matek a řeč otců	98
Jazyková senzitivita matek	101
Dlouhodobé efekty řeči matek	104
Vliv frekvence slov v jazykovém inputu	107
Jazykový input z širšího komunikačního prostředí	108
6. Osvojování komunikační kompetence a charakteristiky dětské komunikace	111
Komunikační chování dětí a jejich interakční (pragmalingvistické) dovednosti	113
Podpůrná role dospělých v rozvíjení komunikace dětí	117
Vliv různých faktorů na komunikaci dětí s dospělými	119
6.1 Osvojování pragmatických typů výpovědí (řečových aktů) dětmi	120
Role otců v rozvíjení komunikace dětí	123
6.2 Komunikace dětí s dětmi	124
7. Komunikační kompetence dětí a vliv předškolní edukace	129
7.1 Podpora jazykové a komunikační kompetence dětí v mateřských školách	130
7.2 Reálná komunikace dětí v mateřských školách	133
7.3 Komunikace učitelek mateřských škol s dětmi	141
8. Sociální a kulturní determinanty vývoje řeči a komunikace dětí	145
8.1 Sociální faktory rodinného prostředí	146
Bernsteinova teorie o sociální podmíněnosti jazykových kódů dětí	147
Další poznatky o sociální podmíněnosti vývoje dětské řeči	149
Jazykový input v sociálně odlišných rodinách	152
8.2 Faktory národních a etnických kultur	155
8.3 Komplexní vliv sociálních, rasových a kulturních faktorů	158
9. Dětský bilingvismus	161
9.1 Fenomén bilingvismus	162
9.2 Dětský bilingvismus a jeho zdroje	164
9.3 Vliv jazykového inputu rodičů na bilingvismus dětí	167
Vývoj slovní zásoby bilingvních dětí	172
Pozitivní nebo negativní efekty dětského bilingvismu?	173
Na závěr	177
Příloha: Metody a nástroje aplikované ve zkoumání dětské řeči a komunikace	179
Literatura	185
Seznam rámců	195
Seznam tabulek	196
Rejstřík věcný	197

PŘEDMLUVA

Málokterá schopnost člověka je tak samozřejmá – a zároveň tajuplná –, jako je schopnost dítěte naučit se jazyk a tímto jazykem komunikovat. Ačkoliv osvojování jazyka dětmi je předmětem psychologického a lingvistického bádání již po dobu více než sto let, ani dnes není tento proces dokonale objasněn.

Jak je možné, že každé normálně se vyvíjející dítě je ve věku dvou až tří let schopno začít mluvit? Jak se dítě naučí složité větné konstrukce a osvojí si několik tisíc slov, ačkoliv neumí číst a psát? Jak to, že děti jsou schopny osvojit si početná komunikační pravidla a konvence?

Ruský spisovatel Kornej Čukovskij v knížce *Od dvou do pěti* (byla publikována v mnoha jazycích, včetně češtiny) charakterizoval tuto „zázračnou“ dětskou schopnost takto:

Nezvratnou je skutečnost, že proces ovládnutí řeči se uskutečňuje nejrychlejším tempem právě ve věku „od dvou do pěti“. Právě v tomto období probíhá v dětském mozku nejintenzivněji osvojování gramatických vztahů, jehož mechanismus je tak účelný a důmyslný, že člověk nemůže jinak než nazvat dítě opravdu geniálním lingvistou. (Čukovskij, 1975, s. 30)

Stejný obdiv vyjadřují i dnes renomovaní vědci z oboru psycholingvistiky, kterým se sice daří leccos z tajemství osvojování jazyka dětmi objasnit, i když o podstatě tohoto procesu trvají spory. Například významná americká badatelka Eve Clarková píše:

Jazyky představují pro naučení nesmírně komplikované systémy, ať už máme na mysli hláskový aparát, nebo slovní zásobu či syntaktické konstrukce. Přitom strukturální elementy jsou pouze polovinou toho, co se musí děti naučit. Druhou polovinu tvoří funkce spojené s těmito elementy. Děti musí zvládnout jak struktury, tak funkce, aby byly schopny užívat jazyk. (Clark, 2003, s. 3)

Tato knížka objasňuje proces osvojování jazyka a rozvoje komunikační schopnosti u dětí na základě teorii a výzkumů **vývojové psycholingvistiky** – mezioborové oblasti vědy, která se rozvíjí v zahraničí během posledních asi padesáti let. Je to disciplína u nás málo známá, a v důsledku toho se dnes zkoumání dětské řeči a komunikace v české vědě provádí jen zřídka. Účelem knížky je tudíž také upoutat pozornost českých odborníků k této oblasti.

Předmětem našeho výkladu je vývoj jazyka a komunikace u dětí v předškolním období, tedy do věku šesti let. Protože českých výzkumů k tomuto tématu je pramálo (nebo pocházejí ze starších dob a nejsou již pro současné děti charakteristické), opírám se většinou o výzkumné nálezy zahraniční. Ty jsou publikovány ve velkém počtu prací, v knižních monografiích a sbornících, i ve speciálních časopisech pro teorii a výzkum dětské řeči. Publikační produkce v zahraničí je v této oblasti vskutku enormně rozsáhlá, a proto jedním z cílů knížky je poskytnout českým psychologům, pedagogům a lingvistům (a také studentům příslušných oborů) základní vhled do této produkce. Jde současně o úkol pomoci čtenářům orientovat se v dosti protichůdných a polemicky vyhocených koncepcích, které tvoří náplň současné vývojové psycholingvistiky (kap. 2).

Obsahově se tato knížka zabývá teorií a výzkumy dětské řeči a komunikace u běžných jedinců. Není tedy zahrnuta problematika řečových a komunikačních deficitů u dětí, komunikace neslyšících dětí prostřednictvím znakového jazyka aj. To je problematika zajisté důležitá, ale velmi specifická, které se věnují příslušní odborníci (logopedové, speciální pedagogové a další).

Mým cílem bylo psát knížku tak, aby mohla být zajímavá nejen pro specializované odborníky, ale také pro širší okruh čtenářů – zejména pro učitelky mateřských škol a jiných předškolních zařízení, pro pracovníky v oblasti logopedie a řečové terapie, i pro rodiče a jiné zájemce. K tomu účelu jsem do textu zařadil rámce, v nichž jsou některé důležité výzkumné práce popsány podrobněji. Aby bylo zřejmé, jak se k různým poznatkům o dětské řeči dospívá, zařadil jsem jako přílohu stručný přehled výzkumných metod a nástrojů. Mohl by, doufám, být inspirací k jejich aplikaci ve výzkumu řeči a komunikace českých dětí.

Rukopis této knížky posuzovala paní doc. PhDr. Iva Nebeská, CSc., odbornice v psycholingvistice, které patří mé poděkování za konstruktivní poznámky k textu i za upozornění na některé další prameny.

Praha, říjen 2010
J. P.

1. FENOMÉN „DĚTSKÁ ŘEČ“ A JEHO ZKOUMÁNÍ

Každé dítě vyrůstající v normálních podmínkách rodiny či náhradního prostředí se naučí mluvit a rozumět mluvené řeči jiných osob. Dokonce i děti se sluchovým nebo zrakovým postižením se (za pomoci určitých pomůcek a speciálního edukačního působení) také mohou naučit mluvit. Tento fenomén je přítomen ve všech zemích, kulturách a jazycích a opakuje se v každé nové generaci již od doby, kdy se vyvinul *Homo sapiens* obdařený počáteční řečovou dovedností. Schopnost osvojovat si složitý systém symbolů, jakým je lidská řeč, je v běžném chápání něčím tak samozřejmým a zdánlivě snadným jako to, že se dítě naučí chodit nebo jíst.

Avšak z vědeckého pohledu se tento fenomén nejeví nijak jednoduše, i když probíhá navenek spontánně či automaticky. Odborníci různých věd již více než sto let řeší závažné otázky, na které dodnes nemají zcela uspokojivé odpovědi.

- Jak je možné, že dítě raného věku – jež je z hlediska dospělého primitivním tvorem – se samo naučí během dvou až tří let svého života mluvit a komunikovat s dospělými?
- Jak je možné, že dítě je schopno si takto osvojit kterýkoli z asi 6 000 jazyků existujících na naší planetě?
- Jak je možné, že dítě je schopno si osvojit současně dva, nebo dokonce tři jazyky a komunikovat jimi?
- Jak je možné, že dítě si osvojí jazyk bez zjevné námahy, téměř jako zábavnou činnost, zatímco dospělí se tak obtížně a leckdy neúspěšně učí nějaký cizí jazyk?
- Co to je za zvláštní schopnost či instinkt, který „negramotnému“ dítěti umožňuje osvojit si složitý aparát jazyka?

Tyto a další problémy jsou předmětem dlouhodobého zájmu vědců v psychologii, lingvistice, pedagogice a v současné době také v psycholingvistice, neuropsychologii a kognitivní vědě. Dnes je bádání o dětské řeči neobyčejně rozsáhlé, s velkým množstvím odborné literatury, poznatků i kontradiktorních teorií. Je náplní poměrně nového vědeckého oboru nazvaného **vývojová psycholingvistika** (developmental psycholinguistics). Zkoumání dětské řeči se označuje několika termíny:

- dětský jazyk / dětská řeč (child language / child speech);
- osvojování jazyka (language acquisition);
- osvojování prvního jazyka (first language acquisition);
- učení se jazyku (language learning).

Zkoumání dětské řeči, resp. vývojová psycholingvistika, není v současné české vědě systematicky prováděno, existují jen některé významné práce v minulosti. Zájem o tuto problematiku se u nás objevuje až v posledních letech (Smolík, 2002, 2006, 2007; Saicová Římalová, 2010). Naopak v zahraničí je tento obor tak mohutně rozvíjen, že je velmi nesnadné orientovat se v rozsáhlé zahraniční literatuře, jež většinou není u nás známa, resp. z velké části není ani dostupná v odborných knihovnách. Za této situace jsem rozdělil tuto úvodní kapitolu do dvou částí:

- Nejprve stručně charakterizují historii zkoumání dětské řeči v zahraniční a české vědě.
- V druhé části seznámím čtenáře se základními informačními zdroji, jež jsou k dispozici ve vývojové psycholingvistice.

1.1 HISTORIE VĚDECKÉHO ZKOUMÁNÍ DĚTSKÉ ŘEČI

První pokusy o vědecké objasnění fenoménu dětské řeči se začaly objevovat koncem 19. a začátkem 20. století. Byli to zejména němečtí psychologové, kteří prováděli záznamy dětské řeči v raném věku a spekulovali o tom, jak vzniká schopnost osvojit si jazyk. **Ernst Meumann**, profesor univerzity v Curychu, vydal v roce 1903 knihu *Die Sprache des Kindes*, jednu z prvních monografií s údaji o pozorování dětské řeči. Ale již půlstoletí předtím napsal německý autor **Berthold Sigismund** ve spise *Kind und Welt* (1856) pozoruhodnou myšlenku o intencionálním (funkčním) charakteru dětské řeči, která se i dnes uplatňuje v koncepci tzv. komunikační psycholingvistiky (viz níže v kap. 2.2):

Když dítě řekne nějaké slovo z vlastního popudu, spojuje s tím projev vůle. Dítě žádá si pojmenovaného předmětu. Dítě začínající mluvití užívá prvních slov hlavně, snad i výhradně jako projevů chtění, vůle. Jakmile praví z vlastního popudu (ne snad jen opakujíc to po jiných) „chléb“, dítě chleba chce. (cit. in Čáda, 1906, s. 27)

Již v těchto dobách šel psychologický zájem o studium dětské řeči ruku v ruce s praktickými pedagogickými aspekty tohoto studia. V roce 1898 vydal **Gustav Lindner** v Lipsku knížku s dlouhým názvem *Aus dem Naturgarten der Kindersprache: Ein Beitrag zur kindlichen Sprach- und Geistesentwicklung in den ersten vier Lebensjahren* (*Ze zahrádky dětské řeči: Příspěvek k jazykovému a duševnímu vývoji v prvních čtyřech letech života*). V této práci uvedl různá data ze záznamů řeči svého syna a návrhy pedagogických opatření k jejímu zdokonalování.

Je potěšujícím faktem, že tyto práce zahajující zkoumání dětské řeči v Německu a jinde v zahraničí vyvolaly již na počátku 20. století zájem i u nás, a to v pracích **Františka Čády** (1865–1918). Čáda se stal profesorem psychologie a filozofie na Karlově univerzitě a byl u nás průkopníkem **pedopsychologie**, tj. psychologie dítěte. Položil také základy vědeckého zkoumání dětské řeči, a to dvěma svými spisy *Studium řeči dětské I. Povšechné otázky o vývoji mluvy dětské* (1906) a *Studium řeči dětské II.*

Vývoj dětské slovní zásoby (1908). První svazek je v podstatě přehledem o tehdejší zahraniční produkci (německé a americké) ve zkoumání dětské řeči, druhý svazek uvádí konkrétní data, zejména o osvojování jednotlivých druhů slov v různých jazycích (také ze zahraničních zdrojů, neboť údaje o jazykovém vývoji českých dětí nebyly dosud k dispozici).

Čáda se velmi inspiroval prací Meumannovou a zřejmě pod jejím vlivem formuloval výstižně problém, který je kardinální i v současné vývojové psycholingvistice:

Ke kontraversám paedopsychologickým náleží otázka, zdali dítě některá slova samo, spontánně si vytvoří či zdali všechna slova jeho třeba redukovati na napodobení mluvy osob, s nimiž se stýká. (Čáda, 1906, s. 2)

V době, kdy Čáda vydával tyto své práce, se studium dětské řeči ve světě již mohutně rozvíjelo, zejména v Německu, Francii a USA. Klasickou se stala monografie **Clary a Wilhelma Sternových** *Die Kindersprache* (1903), založená na sledování jazykového vývoje jejich dcery Hildy a syna Güntera během prvních čtyř let věku dětí. Sternovi zformulovali první systematickou teorii **stadií vývoje dětské řeči**, která se v různých modifikacích objevuje i u současných psycholingvistů. Jednotlivá stadia byla charakterizována stavem osvojení hláskového, syntaktického a lexikálního aparátu jazyka, tj. němčiny.

Pro tyto klasické práce je charakteristické to, že byly převážně **deskriptivní**, tj. jejich autoři popisovali vývoj dětské řeči z deníkových záznamů, většinou u vlastních dětí autorů. Teoretické explanace vývoje dětské řeči a metodologické postupy tohoto bádání nebyly tehdy ještě vytvořeny. Deníkové záznamy byly prováděny i později a jsou i v současnosti využívány, avšak nikoli jen k prostému popisu dětské řeči.

Druhá etapa ve zkoumání dětské řeči – mohli bychom ji nazvat **explanční** – nastoupila v období mezi dvěma světovými válkami a vlastně pokračuje dodnes. Její podstata je v tom, že kromě shromažďování dokladů z pozorování dětské řeči se badatelé zaměřují na vysvětlování vzniku řeči u dítěte, na objasňování mechanismu postupného osvojování jazyka a vlivů sociálních i jiných determinant na vývoj dětské řeči.

Nejvýznamnějšími průkopníky teorie dětské řeči ve 20.–30. letech minulého století byli opět psychologové, Švýcar **Jean Piaget** (1896–1980) a Rus **Lev Semjonovič Vygotskij** (1896–1934). Oba zkoumali vývoj dětské řeči v souvislosti s vývojem dětského myšlení, avšak každý s jiným teoretickým přístupem. Piaget vydal knihu *Le langage et la pensée chez l'enfant* (1923; anglicky *The language and thought of the child*, 1955; česky nevyšlo), která objasňovala kognitivní vývoj dítěte jakožto „tažený“ rozvojem myšlení, za nímž následuje vývoj jazyka. Piaget to dokládal rozsáhlým pozorováním velkého počtu dětí až do věku sedmi let, na jehož základě formuloval teze o tzv. **egocentrické řeči** jakožto hlavní formě v ontogenezi řeči.¹

Tato Piagetova teorie vyvolala nesouhlas u Vygotského, jenž v protikladu k ní zformuloval svébytnou teorii vývoje dětské řeči a představil ji v knize *Myšlenije i reč*

¹ Termínem „egocentrická řeč“ byla v Piagetově koncepci označována řeč dítěte „pro sebe“, která není nikomu adresována, nemá komunikační charakter a odráží egocentrický charakter určité etapy dětského myšlení. Toto pojetí nebylo a není bezvýhradně přijímáno (srov. k tomu diskusi u Janouška, 2007, s. 74–78).

(1934; česky 1970, 2004). Vygotského teorie položila základ k objasňování dětské řeči jakožto komunikačně zacílené a sociálně determinované. Stručně shrnuto:

- **Vygotského koncepce** klade důraz na sociální a kulturně-historickou podmíněnost jazyka a myšlení a přisuzuje velkou váhu v rozvoji obou těchto fenoménů procesům učení a faktorům prostředí.
- **Piagetova koncepce** je zaměřena prioritně na vnitřní mechanismy rozvoje myšlení a řeči, na mentální struktury a mentální reprezentace. Bývá označována jako konstruktivistická.² Piagetova teorie je u nás představena v jeho česky publikované knize o psychickém vývoji dětí (Piaget, Inhelderová, 1970).

Oba autoři a jejich koncepce jsou i v současnosti hojně citovány ve vývojové psycholingvistice, v závislosti na tom, zda se jednotliví autoři při objasňování osvojování jazyka dětmi přiklánějí spíše k nativistickému směru nebo k empiristickému či interakčnímu směru (viz podrobněji níže v kap. 2.1 a 2.2).

Výzkum dětské řeči byl oslabován tím, že jej prováděli nezávisle na sobě zvláště psychologové, zvláště lingvisté i pedagogové. Přesto vznikala některá pozoruhodná díla, mezi nimi práce ruského pedagoga **A. N. Gvozděva** (1949, 1961) popisující vývoj jazyka (zejména gramatické složky) autorova syna od prvních měsíců jeho života až do věku devíti let. **Dan Slobin** (1966), známý americký odborník, napsal o Gvozděvových pracích, že představují „*nejpečlivější a nejpodrobnější longitudinální studium vývoje dětského jazyka, které kdy bylo publikováno*“.

Také další výzkumné práce o dětské řeči byly publikovány v tehdejším sovětském Rusku, v Polsku či v Maďarsku (viz přehled těchto prací in Průcha, 1974). Například polská badatelka M. Zarebinová vypracovala systematický popis vývoje fonologického, morfemického, syntaktického a lexikálního systému jazyka u několika dětí do věku tří let (Zarebina, 1965).

Zásadní přelom v teorii a výzkumu osvojování jazyka u dětí nastal se vznikem **psycholingvistiky** a **vývojové psycholingvistiky** v 60. letech minulého století (viz o těchto vědeckých oborech Nebeská, 1992). Psycholingvistika přinášela významný pokrok v tom, že propojila teorie, poznatky i metody dvou až dosud vzájemně izolovaných věd, tj. lingvistiky a psychologie.³ Účel nové interdisciplinární vědy byl zaměřen na to, aby byly integrovány jednak poznatky o jazyce, jeho struktuře a fungování a jednak poznatky o lidských subjektech, jejich chování a zacházení s jazykem. Psycholingvistika se po svém ustavení v roce 1954 velice rychle šířila z USA do evropských zemí a jinam. Velkou odezvu nacházela v tehdejším Sovětském svazu (Achmanova, 1957; Leont'jev, 1967), odkud pronikala (vedle tehdy méně přístupných zdrojů ze Západu) i k české odborné veřejnosti (Průcha, 1970, 1973).

² Rozdíly mezi teoriemi Piageta a Vygotského jsou vyloženy v komentářích J. Průchy v českém výboru z díla Vygotského *Psychologie myšlení a řeči* (Vygotskij, 2004). Jiný výklad těchto rozdílů, navíc ve srovnání s teorií francouzského psychologa H. Wallona, podává H. Larroze-Marracq (2003, česká verze).

³ Za počátek psycholingvistiky se považuje kolektivní monografie amerických vědců *Psycholinguistics: A Survey of Theory and Research Problems* (1954, 2. rozšíř. vyd. 1965), v níž byly poprvé představeny společné koncepce lingvistů, psychologů a odborníků v teorii komunikace o jazyce, jeho fungování a osvojování (Osgood, Sebeok, 1965).

Důležité bylo to, že v rámci psycholingvistiky se od jejího počátku věnoval velký zájem zkoumání dětské řeči. Objevovala se řada publikací reflektujících interdisciplinární výzkum osvojování jazyka, také ve vztahu k pedagogickým aplikacím (např. Cazden, 1972). Vznikly i samostatné časopisy specializované na výzkum dětské řeči – *Journal of Child Language* (od r. 1974), vědecké společnosti sdružující odborníky pro teorii a výzkum dětské řeči a další aktivity. Zformovala se tak autonomní disciplína nazývaná ve světě **vývojová psycholingvistika** (*developmental psycholinguistics*), která se u nás bohužel systematicky nerozvíjela.

Vývojová psycholingvistika zažila dramatický růst zejména poté, co se objevila „revoluční“ teorie generativní gramatiky **Noama Chomského** v USA (Chomsky, 1965, 1966 a další). Chomského koncepce, jež se brzy rozšířila v řadě zemí, vyvolala obrovský zájem o problematiku osvojování jazyka, což se odrazilo ve zformování celé myšlenkové školy nativistů opírajících výklad osvojování jazyka dětmi o teze Chomského. Zároveň ale vedla k zformování různých vědeckých proudů, které naopak nativistickou teorii zpochybňují a vytvářejí teorie protichůdné.

Ale to již náleží k současnému stavu vývojové psycholingvistiky, o jejichž koncepcích a početných výzkumných nálezech pojednávají další kapitoly této knihy.

1.2 INFORMAČNÍ ZDROJE K VÝZKUMU DĚTSKÉ ŘEČI A KOMUNIKACE

České zdroje

V současné české vědě se neprovádí systematický výzkum dětské řeči, ani neexistuje institucionální základna pro vývojovou psycholingvistiku. Teorií a výzkumem dětské řeči se zabývá jen několik odborníků, jejichž práce k danému tématu nacházíme v dílčích statích v časopisech a sbornících.

- Základní úvod o vývoji jazykového systému u dětí podává Šebesta (1999, 2009), o vývojové psycholingvistice informuje Nebeská (1992, 2002). Smolík (2007, 2009) objasňuje teoretické koncepce osvojování gramatiky. Tento autor také prováděl empirické výzkumy dětské řeči (Smolík, 2002, 2006). Originální výzkum raného vývoje dětské řeči uskutečnila Saicová Římalová (2010).
- Vývoj dětské řeči v základních rysech popisují psychologové Langmeier, Krejčířová (2006), Šulová (2004) a Vágnerová (2000).
- Také v logopedicky zaměřených pracích je popisován vývoj dětské řeči, zejména v knihách Klenkové a Kolbábkové (2003) a Kutálkové (2009).
- Problematikou osvojování znakového jazyka u sluchově postižených dětí se zabývá publikace Hronové a Motejzíkové (2002).
- Užitečná je práce I. Bytešníkové (2007) o výzkumu komunikačních kompetencí dětí v mateřských školách a o deficitech těchto kompetencí.

- Kromě těchto původních českých prací byly u nás publikovány překlady monografií zahraničních lingvistů, které se zčásti také zabývají problematikou osvojování jazyka (Altmann, 2005; Pinker, 2009).

Ve starší české literatuře existuje několik – na svou dobu vynikajících – monografických prací o dětské řeči.

- Monografie K. Ohnesorga (1948) podává detailní popis vývoje fonetické a lexikální složky jednoho dítěte.
- Komplexně je zachycen vývoj dětské gramatiky (Pačesová, 1979) a vývoj dětské slovní zásoby (Pačesová, 1968), rovněž na základě záznamů řeči jednoho dítěte.
- Zcela unikátní jsou monografie Kaly a Benešové (1976, 1989) o mluvené a psané řeči českých dětí, ovšem oproti všem výše zmíněným se tyto práce týkají starších dětí, tj. žáků 6.–9. ročníku základní školy.

Slovenské zdroje

Na rozdíl od současné situace v České republice je na Slovensku prováděn systematický výzkum dětské řeči, a to na vynikající vědecké úrovni. Děje se tak v rámci virtuální **laboratoře dětské řeči**, která působí od konce 90. let na Filozofické fakultě Prešovské univerzity, pod vedením prof. Daniely Slančové.

- Informace o tomto vědeckém týmu, jeho projektech a publikacích lze získat na <http://laboratorium.detskarec.sk>.
- Dosud nejvýznamnějším produktem laboratoře je kolektivní monografie *Štúdie o detskej reči* (editorka D. Slančová, 2008 a).
- V rámci laboratoře byly zkonstruovány testy měřící komunikační chování a raný vývoj řeči slovenských dětí: TEKOS I – pro děti ve věku 8–16 měsíců, TEKOS II – pro děti ve věku 17–30 měsíců.
- D. Slančová (1999) publikovala originální monografii o řeči učitelky mateřské školy v komunikaci s dětmi. V elektronické podobě vyšla monografie Z. Ondráčkové o výzkumu dětského lexika (2009) a řada příspěvků členek týmu na konferencích a jinde.
- L. Liptáková a K. Vužňáková (2009) z Pedagogické fakulty v Prešově publikovaly monografii *Diet'a a slovotvorba*, která přináší originální objasnění dětské schopnosti vytvářet slova a vnímat slovotvorné struktury a prostředky.
- V českém překladu je k dispozici kniha Hornákové, Kapalkové, Mikulajové (2009), která je zcela unikátní příručkou o komunikačních strategiích, jež mohou dospělí používat pro stimulaci vývoje řeči dětí.
- V *Ústavu detskej psychológie a patopsychológie* (Bratislava) se zabývá I. Učeň dlouhodobě testováním charakteristik vývoje dětské řeči (např. Učeň, 2009).
- V češtině je publikována práce slovenského odborníka V. Lechty (2000) zabývající se poruchami vývoje dětské řeči.
- Psycholingvistický výzkum vývoje slovní zásoby slovenských dětí prováděla L. Maršálová (1982).

Mezinárodní zdroje

Výzkumná produkce v tématu dětská řeč, resp. osvojování jazyka, je v zahraničí velice bohatá a v důsledku toho je i počet publikací velmi rozsáhlý. Zde uvádím pouze současné základní zdroje, jež považuji za relevantní pro orientaci v teoriích a výzkumných přístupech vývojové psycholingvistiky. Na další zahraniční literaturu odkazují v jednotlivých kapitolách této knihy.

Zásadní jsou tři monografie autorů, kteří reprezentují vzájemně odlišné proudy ve vývojové psycholingvistice (podrobněji v kap. 2.2):

- *First Language Acquisition* (Clark, 2003);
- *Child Language: Acquisition and Growth* (Lust, 2006);
- *Constructing a Language: A Usage-Based Theory of Language Acquisition* (Tommasello, 2003).

Ve všech třech monografiích je obsažena rozsáhlá bibliografie časopiseckých a jiných prací, ovšem publikovaných jen v angličtině.

Souborné přehledy o výzkumech osvojování jazyka poskytují zejména tyto monografie a encyklopedické práce:

- *First Language Acquisition* kanadského lingvisty D. Ingrama (1989) a starší, původně německy vydaná práce E. Oksaarové *Language Acquisition in the Early Years* (Oksaar, 1983; něm. vyd. 1977).
- Současnou vývojovou psycholingvistiku reprezentuje dílo, na němž se podílejí většinou američtí autoři, *Blackwell Handbook of Language Development* (Hoff, Shatz, 2007).
- Přehled o výzkumech dětské řeči poskytují také encyklopedické práce *The Handbook of Child Language* (Fletcher, MacWhinney, 1995) a *Handbook of Child Language Acquisition* (Ritchie, Bhatia, 1999).
- Zcela výjimečný je rozsáhlý soubor dat a teoretických studií o osvojování různých jazyků dětmi, který shromáždil D. Slobin a publikoval ve svazcích *The Crosslinguistic Study of Language Acquisition, vol. 1–5* (Slobin, 1985–1997).
- Významnou osobnost ve vývojové psycholingvistice představuje Catherine Snow (Harvard University), která od 70. let minulého století přispívala zejména k objasnění vlivu řeči matek na vývoj dětské řeči – např. v monografii *Talking to Children: Language Input and Acquisition* (Snow, Ferguson, 1977).

Časopisy

V České republice a na Slovensku neexistují speciální vědecké časopisy zabývající se problematikou osvojování jazyka. Na mezinárodní scéně je publikováno několik speciálních časopisů (bohužel v českých knihovnách většinou nedostupných).

- *Applied Psycholinguistics*
- *First Language*

- *Journal of Child Language*
- *Language Acquisition*

Často jsou publikovány práce k teorii a výzkumu osvojování jazyka i v dalších časopisech:

- *Developmental Psychology*
- *Child Development*
- *Zeitschrift für Entwicklungspsychologie und Pädagogische Psychologie*

Pracoviště

Na mnoha evropských, amerických, kanadských a jiných univerzitách pracují týmy či celé ústavy zabývající se vývojovou psycholingvistikou. V Evropě jsou patrně nejvýznamnějšími centry tohoto oboru *Max-Planck Institute for Psycholinguistics* (Nijmegen, Netherlands) a *Max-Planck Institute for Evolutionary Anthropology* (Leipzig, BRD).

2. OSVOJOVÁNÍ JAZYKA A VÝVOJ ŘEČI U DĚTÍ: TEORETICKÉ EXPLANACE

Během posledních několika desetiletí byla vyvinuta řada teorií pokoušejících se vysvětlit osvojování jazyka dětmi. Většinou mají jen dílčí charakter, např. týkají se pouze vývoje fonemického aparátu jazyka nebo vývoje dětského lexikonu, avšak některé teorie mají komplexní charakter. Současná vývojová psycholingvistika se po teoretické stránce zformovala do značné míry jako reakce na známou lingvistickou koncepci Noama Chomského. Je proto užitečné zahájit teoretickou explanaci osvojování jazyka právě touto koncepcí.

2.1 TEORIE OSVOJOVÁNÍ JAZYKA PODLE CHOMSKÉHO

Až do konce 50. let minulého století bylo vědecké vysvětlování vzniku a vývoje dětské řeči zakládáno na koncepci, podle níž učení se jazyku u dětí bylo vykládáno jakožto reagování na verbální a neverbální stimuly. V klasickém díle tohoto behavioristického přístupu, v knize *Verbal Behavior* amerického psychologa B. F. Skinnera (1957), byl tento proces objasňován jako *operantní podmiňování*. Je to takový druh učení, při němž si dítě osvojuje elementy jazyka prostřednictvím posilování ze strany dospělých. Posilování vzniká tehdy, když určité chování vyvolává nějaké kladné důsledky. Posilováním je např. i pozornost, kterou matka věnuje určitému chování dítěte, které se plácem dožaduje jídla či pití apod. Když matka reaguje pozitivně na stimul dítěte, vyvolá to u něj posílení, jež se projeví v jeho dalším chování.

Postupně se ukazovalo, že tato explanace nebyla schopna poskytnout dostatečně validní vysvětlení tak složitého procesu, jakým je osvojování jazyka dětmi. Přirozeně se objevovala potřeba vytvořit nová východiska a vědecké obci nabídnout nějaká dokonalejší objasnění.

Taková objasnění vskutku vznikla a rozvíjela se ze dvou zdrojů: Jednak v rámci nového vědeckého oboru – **psycholingvistiky**, jednak z „revoluční“ teorie lingvisty **Noama Chomského**, přičemž oba tyto zdroje se objevily téměř současně v období konce 50. let a na počátku 60. let.

V čem je podstata těchto objasnění? Co nového přinášela do teorie osvojování jazyka dětmi?

Chomskému se přisuzuje vyvolání „revoluce“ v teorii jazyka, a to prostřednictvím jeho koncepce **generativní transformační gramatiky** (Chomsky, 1965, 1988, 2000 a další práce).⁴ Hlavní novum této koncepce tkví v tom, že na jazyk se pohlíží nikoliv jako na fenomén získávaný pouze učením, nýbrž jako na produkt vznikající z vrozených dispozic člověka pro osvojování a užívání jazyka. Tato koncepce byla jednak přijímána a rozvíjena řadou vědců na celém světě (např. v pracích D. McNeila, E. Lenneberga, G. A. Millera a dalších), jednak také vyvolala kritické odezvy, což dohromady přispívalo k velkému zájmu o teorii a výzkum dětské řeči. Užitečné bylo to, že generativní teorie zavedla rozlišování dvou aspektů při zkoumání jazyka:

- **Jazyková kompetence** (*linguistic competence*), chápána jakožto intuitivní znalost systému jazyka, jeho elementů a pravidel, kterou má v určité podobě každý dospělý uživatel daného jazyka, a s využitím této znalosti (především gramatiky) může generovat „nekonečné“ množství vět a rozumět jim.
- **Jazyková performance** (*linguistic performance*) nahlížená jako konkrétně realizovaná řečová činnost a její produkty, tj. promluvy, texty.

Teorie generativistů vyvolávala v psycholingvistice na jedné straně nadšené přijetí a vedla k vzniku mnoha na ni navazujících prací (např. *Ontogeneze gramatiky*, Slobin, 1971), neboť v ní byl spatřován klíč k rozluštění „záhady“, proč se takto snadno člověk zmocňuje jazyka. Na druhé straně se objevovaly oprávněné kritické reakce (např. Rommetveit, 1968), poukazující zejména na zpochybnitelnou reálnost abstraktní generativní gramatiky v mozku člověka a na opomíjení extralingvistických (sociálních) faktorů v procesu osvojování jazyka.

LAD (Language Acquisition Device)

Vcelku ale generativní teorie Chomského přinesla významný impuls do zkoumání dětské řeči: Osvojování jazyka dítětem bylo vykládáno jako proces, jenž se dává do pohybu na základě „vrozené schopnosti člověka“ k tomuto osvojování. To znamená, že tato koncepce předpokládá **biologický, vrozený, geneticky založený mechanismus osvojování jazyka**. Tento mechanismus je generativisty původně vystihován pojmem *Language Acquisition Device* – s obvyklou zkratkou LAD, tedy „zařízení pro osvojování jazyka“. Nebo též s jednodušším termínem *Language Faculty* – *jazyková schopnost*. Je to zajisté elegantní způsob explanace vzniku a vývoje řeči u dětí, ale – jak objasníme podrobněji v části 2.2 – jde o velmi hypotetický a empiricky obtížně verifikovatelný konstrukt.⁵

Vrozený mechanismus osvojování jazyka dětmi byl (na základě Chomského teorie) nejlépe rozpracován E. Lennebergem (1967) v jeho knize *Biologické základy*

⁴ U nás byly publikovány česky některé jeho práce zaměřené na popis jazyka, zejména Syntaktické struktury (Chomsky, 1966), jež podnítily i teorii psycholingvistiky.

⁵ Je třeba konstatovat, že hypotéza o vrozenosti jazykové schopnosti člověka nebyla nějakým objevem Chomského a jeho následovníků, neboť existenci „vrozených dispozic“ pro vývoj kognitivních funkcí uznávali psychologové i předtím a uznávají ji i dnes (viz níže v části o jazykovém inputu).

jazyka. Jak je LAD charakterizována teoretiky vycházejícími z Chomského a Lenneberga?

LAD, tedy biologická dispozice pro osvojování jazyka, je mentálním programem, s nímž se rodí každé dítě. Je to ovšem schopnost nespécifická, pokud jde o konkrétní jazyk, je to schopnost univerzální. Člověk se rodí s mentální dispozicí osvojit si kterýkoliv z asi 6 000 jazyků na světě existujících. Záleží jen na tom, s kterým jazykem se dítě setkává od narození, aby se jeho vrozený program začal aktivovat. Vzhledem k tomu je LAD v pozdějších pracích nazývána také *Universal Grammar – UG (univerzální gramatika)*.

Zastánci nativistické koncepce tedy přisuzují univerzální gramatice zásadní roli v osvojování jazyka dítětem, jak to výstižně charakterizuje Nebeská (2002):

*Nativisté zkoumají především osvojování gramatiky, zejména syntaxe; vycházejí z hypotézy, že vrozené předpoklady osvojování jazyka odpovídají obecným rysům jazykové struktury, **univerzální gramatice (UG)**. V jejich pojetí UG není naučená, je výchozím stavem myslí dítěte ještě před tím, než si začne vytvářet gramatiku jazyka mateřského (mentální gramatiku). Právě na základě vrozené UG dítě abstrahuje z řeči, kterou slyší, systémové vlastnosti své mateřštiny; dlítě je na jazyk připraveno, je UG vedeno.* (Nebeská, 2002, s. 300)

Ovšem samotný charakter, resp. podstatné vlastnosti LAD a UG jsou definovány tezemi Chomského a dalších nativistů jen velmi abstraktně:

- *Univerzální gramatika je součástí genotypu, jenž je vlastní lidskému myšlení a mozku.*
- *Univerzální gramatiku tvoří soubor principů, kterými je vybaven pouze lidský druh a jsou vrozenou dispozicí každého člověka.*
- *Osvojování jazyka probíhá na základě univerzální gramatiky, která se adaptuje na gramatiku konkrétního přirozeného jazyka.*
- *Základním principem univerzální gramatiky je to, že děti si osvojují jazyk nikoli tak, že zvnitřňují (přejímají) souvislý proud řeči, který je jim exponován, nýbrž tak, že vkládají své lingvistické struktury na tento proud.*
- *Dítě, které si osvojuje jazyk, musí si samo pro sebe konstruovat soubor pravidel, jež jsou charakteristická pro tento jazyk. Postupně se tak přibližuje k znalosti souboru pravidel (zejména pravidel transformační syntaxe), jež tvoří obsah jazykové kompetence dospělého subjektu.*

Později se v návaznosti na teorii Chomského zformulovala koncepce o tom, že LAD je vlastně jakýsi „výpočetní systém“ (computational system). Např. současná zastánkyně nativistické teorie B. Lustová (Lust, 2006) píše, že osvojování jazyka je založeno na digitálním a kombinatorickém principu:

Jak si děti osvojují komputační systém, který jim bude poskytovat nekonečný počet nových možností pro kombinování hlásek, slov a vět a bude vyřazovat negramatické možnosti? Architektura jazykové schopnosti musí umožňovat dětem vykonávat tyto

složité komputační operace (computation) přirozeně a bez vědomého úsilí. (Lust, 2006, s. 26–27)

Nejsou tyto teze a vůbec celá koncepce LAD příliš abstraktní a spekulativní? Mají vůbec nějakou relevanci pro objasnění reálného procesu osvojování jazyka dítětem?

Obdobné pochybnosti sdílejí i mnozí psycholingvisté, kteří tuto koncepci kritizují. Avšak nelze se jí vyhnout, neboť koncepce vyvolala a dodnes vyvolává mnoho diskusí a v reakci na ni bylo uskutečněno mnoho experimentálních výzkumů, jimiž se poznání skutečného osvojování jazyka dětmi obohacuje (podrobněji v části 2.2).

Nejprve byly prováděny různé experimenty, jimiž měla být prokázána **psychologická reálnost LAD**. Proslulou se stala experimentální chronometrická studie G. A. Millera a K. O. McKeana (1964). Byl měřen čas, který pokusné osoby potřebují k určitým operacím s vizuálně jim prezentovanými anglickými větami: Čím více transformačních syntaktických pravidel bylo nutno aplikovat k dekodování určitých vět, tím delší byl čas jejich identifikace na straně subjektů. Např. věta *It wasn't liked by her* je pasivní negativní konstrukce, která předpokládá užití dvou transformačních pravidel ve srovnání s aktivní konstrukcí *She liked it*, jež transformace nevyžadovala. Autoři zjistili delší časy identifikace vět se složitějšími syntaktickými konstrukcemi než v případě základních vět nevyžadujících užití transformačních pravidel. To bylo považováno za doklad existence generativního charakteru jazykové kompetence člověka.

Toto pojetí se výrazně uplatňovalo v explanaci osvojování jazyka dětmi, především v USA. Zejména Dan I. Slobin na kalifornské univerzitě v Berkeley vybudoval celé odvětví **komparativní teorie osvojování jazyka**, kdy shromažďoval data o vývoji dětské řeči několika desítek jazyků světa (Slobin, 1985, a další jeho práce). V duchu generativní teorie Slobin (1971) vysvětloval osvojování jazyka takto:

*Kombinace slov a druhů slov v dětské řeči mají systémový, nikoliv náhodný charakter, a jsou tedy produktem **konstruování**, nikoliv pouhého imitování a pamětního učení. Lze konstatovat, že dětská řeč je gramaticky strukturovaná od samého začátku, je ovládána pravidly, jež nejsou zcela totožná s pravidly jazykové kompetence dospělého, ale mění se během dětského vývoje.* (Slobin, 1971, s. 3, tučně J. P.)

Tímto pojetím osvojování jazyka jakožto konstruování bylo překonáváno starší pojetí, podle něhož dětské věty jsou vlastně redukované věty dospělého subjektu, které dítě nejprve v primitivní podobě napodobuje a postupně se k nim přibližuje. Konstrukční princip (podle některých teoretiků též kombinatorní princip) umožňuje dítěti generovat stále větší počet vět s pomocí poměrně jednoduchých pravidel. Slobin (1971) a mnozí další autoři to dokládali na generování dvouslovných vět prostřednictvím tzv. pivotové gramatiky.